

**God, de Staat
en andere vormen
van dictatuur**

MICHAIL BAKOENIN

God, de Staat
en andere vormen
van dictatuur

Vertaald door
MARK LEEGSMa,
J.A. FORTUYN \oplus
JAAP KLOOSTERMAN

NOORDBOEK FILOSOFIE

© 2022 Noordboek

Originele titel Dieu et l'État © Michail Bakoenin

Vertaling Mark Leegsma, J.A. Fortuyn & Jaap Kloosterman

Inleiding Paul van Dijk

Redactie & annotatie Mark Leegsma

Omslagontwerp & boekverzorging René van der Vooren

ISBN 978 90 5615 910 8 | NUR 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, Postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland — info@noordboek.nl.

Uitgeverij Noordboek stelt alles in het werk om op milieuvriendelijke en duurzame wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

Inleiding
PAUL VAN DIJK
7

God en de Staat
17

Over anarchisme, Staat
en dictatuur
115

Verantwoording
195

Noten
200

Inleiding

PAUL VAN DIJK

‘Wij, de materialisten, de socialisten, wij willen dat de symbolen [van het idealisme] werkelijkheid worden en het is om die reden dat we alle ideële ficties willen vernietigen. Wij, de echte idealisten in de praktijk, zij, de materialisten.’

Winter-lente 1871¹

Toen de dagen in de eerste maanden van 1871 weer wat langer werden, schetste Michail Bakoenin op de achterkant van een kladblaadje de opzet voor het nieuwe boek waar hij aan werkte. Kort daarvoor was hij berooid en teleurgesteld, na de recente Pruisische overwinning op Frankrijk en zijn eigen eerdere mislukte poging om tijdens die oorlog in Lyon de revolutie te ontketenen, teruggekeerd naar Locarno, aan de Zwitserse oever van het Lago Maggiore. Nu probeerde hij nog eens op papier te zetten wat volgens hem het doel van de revolutie was. Het originele handschrift van de opzet is verloren gegaan, maar door overlevering hebben we toch een aardig idee van Bakoenins plan voor het boek waar het latere pamflet *God en de Staat* uit zou voortkomen. Het was zijn bedoeling het filosofische idealisme zoals dat van Hegel te ontmaskeren als de grote rem op de menselijke samenleving.

‘Het idealisme is de heerschappij van de fictie,’ zo begon hij. Het idealisme heeft namelijk wel veel symbolen van

goede zaken gecreëerd, maar die liggen als een dekmantel over de schandelijke realiteit. In de praktijk zijn de idealen tot hun tegendeel verworden. Zo is God als ‘fictie — de Schepper, de Bevrijder, de Voorzienigheid’, maar als ‘realiteit — Verovering, de toe-eigening van andermans rechten, ontkenning.’ Naast God zijn ook familie, Staat² en universiteit als fictie indrukwekkend en begerenswaardig, maar in de praktijk komen ze neer op niets meer dan onderwerping, uitbuiting en pedanterie. Kortom, idealisten schetsen een mooi beeld van de wereld, maar door een dialectiek die hun eigen is leidt hun denken tot een vuil soort materialisme.

Nee, dan Bakoenin en zijn kameraden! Zij zijn het tegenovergestelde van idealisten, zij zijn materialisten en socialisten. Zij geloven niet in de fictie, maar willen de idealistische symbolen werkelijkheid maken. Daarom zijn zij in de praktijk de echte idealisten en zijn de zogenaamde idealisten juist de materialisten. Hun zelfverrijking en onvermijdelijke onderdrukking van anderen werd in het bijzonder mogelijk gemaakt door de Staat. ‘Het idealisme beschouwt de Staat als de absolute vorm van de samenleving, de allerhoogste beschavingsvorm, als voorspoed, vooruitgang, rechtvaardigheid, vrijheid; als de enige mogelijke verwezenlijking van de mensheid. En toch als ontkenning van de mensheid. [...] De Staat zet de natuurlijke vrijheid van allen om in de slavernij van allen en in privilege voor enkelen.’ Meer stond er niet op het kladpapiertje.

Die hang naar de natuurlijke vrijheid, het instinctieve en spontane, kenmerkt Bakoenins politieke denken, waarin de vrijheid onlosmakelijk verbonden is met solidariteit. Hij staat ook wel bekend als de vader van het anarchisme, een ideologie die tegenwoordig al gauw in verband wordt gebracht met zwarte capuchons en zwarte zakdoeken voor de mond of zelfs een gasmasker, klaar voor een confrontatie met de autoriteiten. Hoewel geweld een revolutionair

als Bakoenin zeker niet vreemd was, zou het hem ook geen recht doen om voorbij te gaan aan de grote vraag die ten grondslag lag aan de ideeën die hij in de loop van drie decennia uitwerkte: hoe kan de politieke vrijheid met de economische vrijheid verenigd worden?

Kort gezegd zag Bakoenin, net als veel andere socialistenvan zijn tijd, dat de burgerrechten die de Staat waarborgde weinig voorstelden zolang sommigen onder het mom van de vrije wil anderen uitbuiten. Tegelijkertijd moest Bakoenin niks hebben van het communisme, vooral zoals Karl Marx dat voorstelde, aangezien dit weliswaar een einde zou maken aan de uitbuiting, maar enkel ten koste van de politieke vrijheid onder een 'dictatuur van het proletariaat'. De Jakobijnse traditie waar de 'doctrinaire communisten' in stonden had volgens Bakoenin niet door dat gelijkheid zonder vrijheid overeenkomt met het 'despotisme van de Staat', waarbij de hulpeloze mensen zijn overgeleverd aan de machtige bureaucratie.³ Zijn anarchisme behelsde daarentegen 'een vrije overeenstemming en broederlijke vriendschap' tussen gelijken, politiek verenigd in een federatie van raden om de vrijheid en gelijkheid van allen te waarborgen. Alleen zo zou iedereen zich op wetenschappelijke basis zo veel mogelijk kunnen ontwikkelen en ontplooien.⁴

Bakoenins aversie tegen de sterke, gecentraliseerde Staat — door hem steeds met een hoofdletter geschreven — is misschien niet zo verwonderlijk gezien zijn jeugd in het Rusland van tsaar Nicolaas I en wat hij meemaakte tijdens zijn rondzwervingen door Europa, waarmee de basis voor zijn latere filosofische materialisme werd gelegd. Bakoenin werd in 1814 op het landgoed van zijn familie ten noordwesten van Moskou geboren en volgde net als zoveel jongens van adel een officiersopleiding in St. Petersburg. Hij bleek een gedreven jongeman, niet snel tevreden met het gewone leven. In 1830–1831 maakte hij van dichtbij de Poolse op-

stand in de Westelijke Grensgebieden (hedendaags Litouwen en Belarus) mee, wat zijn drang naar een intens leven versterkte. Hij voelde zich echter gevangen in een historische luwte tussen de ingrijpende veranderingen van de achttiende eeuw en de ongewisse toekomst van de negentiende. Om te ontsnappen keerde hij zich tot de godsdienst: 'Wanneer we kunnen zeggen: wat ik wil, wil God, dan zullen we eindelijk gelukkig zijn en zal ons lijden voorbij zijn.'

Maar toen hij in het midden van de jaren 1830 tijdens zijn studie in St. Petersburg en Moskou kennismakte met de Duitse filosofie, raakte hij in de ban van het idealisme van Hegel. Diens filosofie leidde echter tot een onhoudbaar dilemma. Hegels poging God of 'de waarheid' in de geschiedenis te vinden paste weliswaar goed bij Bakoenins neiging zijn ideeën en gevoelens Absoluut te maken, maar de conclusie van het idealisme was dat ook de onderdrukking van de vrijheid door de Russische Staat een rationeel deel was van de opwaartse stroom richting het Absolute. Net als voor de Jonge Hegelianen in Duitsland werd het echter steeds moeilijker voor Bakoenin om zich van de politiek afzijdig te houden. Nadat hij in 1840 naar Berlijn en daarna Dresden was vertrokken en daar onder meer in Arnold Ruge een gelijkgestemde ontmoette, verruilde hij zijn filosofisch-beredeneerde conservatisme voor de revolutionaire overtuiging die hij tot aan zijn dood zou behouden. 'Alles of niets — dat is mijn devies, mijn strijdkreet,' zo schreef hij later aan zijn zussen en broers.⁵ Vanaf nu zou hij proberen het toekomstige Absolute naar voren te halen.

In 1842 verscheen er onder het pseudoniem Jules Elysard een pamflet van Bakoenins hand over de 'Reactie in Duitsland'. Hierin kaartte hij een aantal thema's aan waar hij vaker op zou terugkomen en veroordeelde hij degenen die niet echt in de ware vrijheid leken te geloven. Zijn betoog ademde passie, energie en actie, hij voelde de revolutie achter de

horizon al broeien: 'Oh, de lucht is zwoel en zwanger van stormen!' De wereld zou door de geest van de revolutie worden vernietigd om ruimte te maken voor het nieuwe leven. De beroemde slotzin, 'de drift der vernietiging is een schepende drift,' had voor Bakoenin dan ook de zeer gerichte politieke betekenis van sociale revolutie. Zelfs Rusland, 'dat wellicht een grootse toekomst tegemoet gaat,' zal worden meegesleept, want ook de mensen daar willen vrijheid.⁶

Het jaar daarop voegde hij zich bij de linkse kringen in Parijs. Vanwege zijn revolutionaire activiteiten kreeg de tsaristische politie Bakoenin in het vizier en werd hij in 1845 al in absentia veroordeeld door de hoogste rechter in Rusland. Zijn vonnis verscheen in de Parijse pers en wakkerde zijn belangstelling voor zijn vroegere thuisland aan. In een aantal stukken geschreven tussen 1845 en 1849 ging hij dieper in op het revolutionaire potentieel in Rusland, dat hij steeds meer bij de boeren dacht te vinden. Samen met andere Russische denkers, zoals Alexander Herzen, legde hij zo de basis voor het gedachtegoed van hen die later in Rusland de 'populisten' zouden heten, dat wil zeggen revolutionairen die hun hoop op de (in hun ogen) egalitaire Russische boerencommunes vestigden als model voor de nieuwe samenleving. Maar Bakoenin deed in de loop van de jaren 1840 ook een beroep op de Slavische volkeren van Centraal en Oost-Europa om de revolutie te doen slagen. Vooral tijdens de Februarirevolutie van 1848 in Parijs, waar hij zich net als veel andere socialistische voorbeelden Proudhon, vol overgave in stortte, beseftte hij dat de strijd pas voorbij zou zijn als heel Europa door de revolutie in een federatie zou worden verenigd — de geïsoleerde vrijheid is immers gedoemd ineen te storten.

Door zijn blik naar het Oosten te verleggen ontwaarde Bakoenin in Rusland en Pruisen de grote vijanden van de revolutie. Hoewel hij zich ook bezighield met het organi-

seren van revoluties in Polen en Bohemen, die uitliepen op mislukkingen, hield hij vol dat de rol van Rusland cruciaal was voor de revolutie. Achteraf gezien was het misschien verstandiger geweest om net als veel andere bannelingen in West-Europa te blijven in plaats van het hol van de leeuw te betreden. Zijn samenzweringsactiviteiten in Centraal en Oost-Europa leidden namelijk in 1849 tot zijn arrestatie in Dresden, waarna hij door Pruisen via Oostenrijk in 1851 aan Rusland werd uitgeleverd. Daar werd hij aanvankelijk in de Petrus-en-Paulusvesting en de Schlüsselburg vastgehouden, maar in 1857 werd zijn gevangenisstraf omgezet in verbanning naar Siberië. Midden 1861 ontsnapte hij via Japan en de VS naar het Verenigd Koninkrijk. Van daaruit kon hij zich weer door Europa bewegen.⁷

Uiteraard stortte Bakoenin zich weer direct in de revolutionaire beweging. Zijn jeugdige onstuimigheid was in gevangenschap allesbehalve weggekwijsd. Hoewel de basis van zijn denken in de jaren 1840 lag, stippelde hij in die eerste jaren van hervonden vrijheid wel een iets andere route naar de revolutie uit. Onder meer vanwege het mislukken van de Poolse januari-opstand in het Russische rijk in 1863 (die de voorbode van de Russische revolutie had moeten zijn) raakte hij ervan overtuigd dat het nationalisme weliswaar een machtig middel was om de Slavische volkeren te mobiliseren, maar dat het al gauw de sociale revolutie dreigde te overschaduwen. Hij wendde zich daarom tot de internationalistische beweging in de rest van Europa en richtte in 1868 zelfs zijn eigen *Alliance* op binnen de Internationale Arbeidersassociatie.

Voortbouwend op zijn ideeën over de federalistische staat (1866), hoopte hij met de *Alliance* de organisatie van de revolutionaire beweging minder autoritair te maken. Daardoor kwam hij in aanvaring met Karl Marx, die hij als 'doctrinair communist' beschouwde en die de vrijheid zou opofferen

voor een idealistische fictie van gelijkheid. In september 1870, tijdens de Frans-Duitse oorlog, probeerde Bakoenin in Lyon zijn eigen anarchistische revolutie te verwezenlijken, maar die poging werd neergeslagen, waarna hij naar het Zwitserse Locarno vluchtte. Kort na zijn vlucht zette hij zich aan het schrijven van *L'empire knouto-germanique*, een relaas over de politieke machtsverhoudingen in Europa die de revolutie bemoeilijkten en waar de tekst van *God en de Staat* deel van uitmaakte.

L'empire knouto-germanique werd uitgegeven in april 1871 en is een van de grootste werken van Bakoenin.⁸ Hierin behandelde hij de verschillende dimensies van wat de revolutie en daarmee vrijheid in feite behelsden. Zo werden de politieke banden tussen Pruisen en Rusland besproken, waarbij hij Marx bekritiseerde blind te zijn voor de Duitse oorsprong van wat Marx 'Russisch despotisme' placht te noemen. Immers, zo redeneerde Bakoenin, nadat de Russische monarchie in de achttiende eeuw 'gegermaniseerd' werd, met volbloed Duitsers op de troon, kwam het absolutisme pas echt op in Rusland. Vanwege de Duitse wortels van het despotisme stoorden de Duitse elites zich niet echt aan de onderdrukking van het Russische volk en werd Rusland door Pruisen op het Europese toneel ontzien. Deze unie van Duitse militaire macht en onbeschaamde staatsonderdrukking door de Russische knoet was in de ogen van Bakoenin, vooral na de Franse nederlaag en de Duitse *Reichsgründung* begin 1871, de doodsvijand van de Europese revolutie.

Alsof de uitdaging van de politieke revolutie nog niet groot genoeg was, constateerde Bakoenin in de tekst van *God en de Staat*, na zijn dood als een aparte brochure geredigeerd, dat de revolutie ook sociaal-culturele dimensies had. Vrijheid had voor Bakoenin namelijk alleen betekenis met betrekking tot anderen, want in je eentje kun je niet vrij zijn. Hoewel individuele vrijheid een groot goed was, zag hij het individu altijd

als onderdeel van de maatschappij. Dat betekende dat de liberaal-idealistische fictie van het individualisme op basis van de vrije wil plaats moest maken voor de materialistische vrijheid waarin men alleen vrij was als iedereen vrij én solidaire was. Vooruitlopend op het cultuurbeleid van de Bolsjewieken of — hoewel Bakoenin altijd enthousiast bleef over de spontane volksopstand — op Antonio Gramsci's notie van culturele hegemonie, zag hij dus dat de vrijheid niet bereikt werd door enkel het gewelddadige staatsapparaat te bedwingen. Het vereiste daarnaast een opstand tegen alle vormen van gezag in de maatschappij zelf (met name godsdienst, want 'er kan geen Staat bestaan zonder godsdienst').

Als mens ontkom je feitelijk niet aan de maatschappij als zodanig, alsof het een natuurwet is. In principe is dat geen probleem zolang die maatschappij bijeengehouden wordt door de natuurlijke collectieve solidariteit, maar in werkelijkheid wordt er doorgaans van alle kanten door verschillende vormen van gezag aan de mens getrokken.⁹ De wortel van de onderdrukking van de vrijheid door gezag is het idealisme. Dat schrijft alle grootsheid die de mens zelf heeft geschapen aan de hemel toe, aan God of een andere abstractie, zelfs iets als de 'universele mensheid'. Zo verwordt de individuele mens tot een schepsel dat nogal lelijk afsteekt tegen het ideaal en 'van het ogenblik dat God, het volmaaktste en opperste wezen, zich plaatst tegenover de mensheid, komen de goddelijke tussenpersonen, de uitverkorenen, de door God bezielde wezens uit de bodem tevoorschijn, om in zijn naam het mensengeslacht te verlichten, te leiden en te beheersen.' De vertolkers van het ideaal vertellen anderen wat ze moeten doen om beter te worden en ontnemen de mens zo zijn vrijheid.

Deze 'dierlijk materialistische' charlatans verrijken zich maar ten koste van hun medemens. De anarchisten keren zich daarom tegen elke vorm van goddelijk en menselijk ge-

zag, bovenal allerhande staatslieden, maar ook priesters en individuele wetenschappers — maar niet de wetenschap als zodanig! Bakoenin verwierp zelfs de procedurele rechtvaardigheid die we aan verkiezingen toeschrijven, want zelfs met algemeen stemrecht produceren ook die een parasitaire elite. Echte vrijheid wordt helemaal niet door anderen voorgeschreven, gezag is immers niet onfeilbaar. De sleutel tot vrijheid is daarom gelijkheid en andersom is gelijkheid zonder vrijheid het menselijk bestaan onwaardig. Zolang de Kerk en de Staat door hun dwang en bedrog het volk tot ‘pupil’ van een goddelijk geïnspireerde en geprivilegieerde minderheid reduceren, is volgens de anarchist het opheffen van die twee grondvesten van de slavernij de meest urgente taak.

De kracht van Bakoenins betoog ligt in zijn omkering van waarden. Wij, de idealisten in de praktijk! En zij, de materialisten, de egoïsten. Het gezag van zulke huichelaars stoelt op Niets, aangezien idealen niet van nature bestaan. Bakoenins materialisme daarentegen aardde hem in deze wereld, om de spontaniteit van het leven de ruimte te geven en echte vrijheid te bereiken. Zowel het beginsel als de noodzaak van solidariteit kwam voort uit die natuur, want ook de mens is een dier — weliswaar met een geëvolueerd verstand, maar de stoffelijkheid daarvan is volkomen.

Bakoenins denkstap van de mens als materie naar de fundamentele verwevenheid van politieke, sociale en economische zaken geeft stof tot nadenken voor de materialisten van vandaag: zij die een harmonieuzere houding tegenover natuur en milieu bepleiten, niet uit menselijke barmhartigheid maar omdat de materiële mens simpelweg niet boven de natuur uitstijgt. Volgens hen ligt de oplossing voor alle milieu- en klimaatproblemen dan ook niet in technologie, want anders blijft de mens zich gedragen als een heuse Onbewogen Beweging. Hun materialisme gaat daarmee verder dan dat van Bakoenin. Diens beginsel van de menselijke